

- Stanford University Press.
- Monroe, Elizabeth. 1972, *The Changing Balance of Power in the Persian Gulf*. New York: AUFS.
- Olson, W.M.I. (ed). 1987, *US Strategic Interests in the Gulf Region*. London: Westview Press.
- Yetiv, Steve A. 2008, *The Absence of Grand Strategy: The United States in the Persian Gulf, 1972-2005*. New York: Johns Hopkins University Press.
- Yodfat, Aryeh Y. 1983, *The Soviet Union and the Arabian Peninsula (Soviet Policy towards the Persian Gulf and Arabia)*. London: Croom Helm.

بیژن اسدی

تشیع / Shia

دومین مذهب بزرگ اسلامی و گسترده در سرتاسر کشورهای ساحلی خلیج فارس به‌ویژه در ایران، عراق، بحرین و غیره و تأثیرگذار بر تحولات سرتاسر منطقه عربی-اسلامی.

مفهوم تشیع در لغت به معنای پیرو است. در اصطلاح به پیروان حضرت علی(ع) و خاندان ایشان گفته می‌شود؛ کسانی که به جانشینی بلافصل ایشان پس از پیامبر اکرم(ص) معتقدند. در تعریفی کلی می‌توان گفت: شیعه نام عمومی همه فرقه‌هایی است که قائل به امامت و خلافت بلافصل حضرت علی(ع) پس از پیامبر(ص) هستند و اعتقاد دارند که امامت از اولاد ایشان خارج نمی‌شود. همه فرقه‌های شیعی معتقد به وجوب تعیین و تنصیف امام از جانب خدا و پیامبر(ص) بوده، انبیا و امامان معصوم(ع) را از گناه مبرا و معصوم می‌دانند (صدرحاج سیدجوادی و دیگران، ۱۳۸۴: ۶۲).

چگونگی شکل‌گیری، استقرار و تثبیت شیعیان و نیز وضعیت فعلی‌شان در کشورهای حاشیه خلیج فارس بدین شرح است:

- امتداد جغرافیای سیاسی شیعیان در کشورهای گوناگون خاورمیانه بزرگ با مرکزیت ایران است (فاضلی‌نیا، ۱۳۸۶: ۲۳). ایران یگانه کشور اسلامی جهان می‌باشد که مذهب رسمی آن تشیع است و بزرگ‌ترین جمعیت شیعی جهان را دارد (صدرحاج سیدجوادی و دیگران، همان: ۶۲۵). موالی نخستین گروه شیعه در ایران و عراق بودند. علی(ع) اموال بیت‌المال را به نسبت مساوی تقسیم می‌کرد و به موالی به همان اندازه می‌داد که به سایر اعراب. دلیل او نیز این بود که در کتاب خدا، فرزندان اسماعیل بر فرزندان اسحاق برتری داده نشده‌اند (یعقوبی، ۱۳۷۴ ج ۲: ۱۸۳).

علت گرایش خراسانیان و ایرانیان به علویان را این دانسته‌اند که آنها عدل واقعی را جز در حکومت علی(ع) مشاهده نکردند (جعفریان، ۱۳۸۶: ۱۱۹). یکی از نخستین شهرهایی که در ایران تشیع را پذیرفت، قم بود (مستوفی، ۱۳۶۲: ۶۸). از دلایل عمده نفوذ تشیع در ایران، ورود سادات علوی به این منطقه است. عمده این افراد شیعه بودند و به چند دلیل به ایران مهاجرت می‌کردند: نخست امنیتی که در ایران وجود داشت و دور از دسترس عباسیان

و قبل از آنها-امویان قرار داشت. از میان علویان کسانی که در قیام‌هایی چون قیام زید، نفس زکیه و برادرش ابراهیم و نیز حسین بن علی/ شهید فخ شرکت کرده بودند و نیز یحیی بن زید و یحیی بن عبدالله به مناطق شرقی یعنی ایران متواری شدند. سخت‌گیری‌های عصر منصور دوانقی و پس از آن، هیچ راهی جز مهاجرت برای سادات باقی نمی‌گذاشت. دلیل دیگر مهاجرت، رفاهی بود که در شهرهای ایران وجود داشت و توجه بسیاری از قبایل عربی را به خود جلب می‌کرد (جعفریان، ۱۳۸۰: ۲۳۱). مهم‌تر از این، آنها خود را در میان مردم این سامان محبوب می‌دیدند؛ چون مردم آنها را فرزندان رسول‌الله می‌شناختند و به آنها احترام می‌گذاشتند (اولیاءالله آملی، ۱۳۴۸: ۸۳).

ظهرالدین مرعشی می‌نویسد: «سادات از آوازه ولایت و عهدنامه مأمون روی بدین طرف نهادند (مرعشی، ۱۳۶۳: ۲۷۷). اولیاءالله آملی می‌نویسد: «اصفهبیان مازندران و ملوک باوند از قدیم‌الایام که در اسلام آمدند، تشیع بوده‌اند و معتقد سادات و ایشان هیچ وقتی جز امامی‌المذهب نبوده‌اند. سادات را در این ملک، مقام بهتر از جاهای دیگر بودی» (اولیاءالله آملی، همان: ۸۴). مقدسی می‌نویسد که شیعیان در گرگان و طبرستان آوازه‌ای دارند (مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۰۰-۵۳۹). آنچه به‌عنوان تشیع اصیل در اواخر قرن دوم هجری در ری پدید آمد، ارتباط برخی از مردم و ساکنان ری با امامان شیعه علیه‌السلام بود. یکی از چهره‌های شاخص اصحاب ائمه حضرت عبدالعظیم حسنی(ع) بود که در شمار اصحاب امام رضا(ع)، امام جواد(ع) و امام هادی(ع) مورد تمجید فراوان قرار گرفت. یاقوت حموی آغاز تشیع ری را به سال‌های حاکمیت احمد بن الحسن المارذانی مربوط می‌داند. البته بهتر است بگوئیم آغاز گسترش تشیع ری است. او در زمان خلیفه معتمد بود و غلبه وی بر ری در ۲۷۵ ق. بوده است (یاقوت حموی، ۱۳۸۰: ۹۰۱). اشیولر نیز می‌نویسد: «آل بویه، که در قرن چهارم هجری موفق به تأسیس دولت شدند، از ابتدا شیعه دوازده امامی بودند و تا آخر نیز بدان وفادار ماندند (اشیولر، ۱۳۷۳: ۳۲۹). اینان در بسط تشیع در ایران تأثیر بسیار نهادند. مردم اصفهان علاقه به اهل بیت را از صاحب‌بن عباد گرفتند. این وزیر برجسته در اواخر دوره آل بویه توانست در منطقه جبال، تشیع را مستقر کند (جعفریان، ۱۳۸۶: ۲۵۹). ری و طبرستان در قرن سوم تا پنجم هجری دو مرکز مهم استقرار علویان در ایران بودند. ورود غزنویان به ایران و سخت‌گیری سلطان غزنوی بر شیعیان، چندان اثری در کاهش نفوذ شیعه در ری نداشت زیرا شیعیان جدای از آنکه از نظر جمعیت کمی قابل ملاحظه داشتند، از حیث فرهنگی صاحب چهره‌هایی سرشناس و پرجاذبه بودند. شیخ مفید (متوفی، ۴۱۳ ق.) بزرگ‌ترین عالم شیعی در دوره آل بویه بود که در زمان خود شهرتی بسزا داشت. ابن ندیم، ۱۳۵۰: ۲۲۶). فردوسی، از مهم‌ترین شعرای دوره غزنویان، با همه مناسباتی که با دولت مزبور داشت، دارای گرایشات شیعی و معتزلی بود (صفا، ۱۳۶۹: ۴۸۷).

همان: ۱۷۴). هشام بن عبدالملک در نامه‌ای به والی عراق می‌نویسد: «تو می‌دانی که مردم کوفه چگونه اهل بیت را دوست دارند و آنان را برتر از موقعیتی قرار داده‌اند که دارند و اطاعت آنها را بر خود واجب می‌دانند». منصور، دومین خلیفه عباسی، نیز به علت آنکه کوفه مرکز شیعیان آل علی (ع) بود، سفاح را از قرار دادن کوفه به مرکز حکومت عباسیان برحذر داشت. مقدسی در قرن چهارم درباره بغداد می‌نویسد: غلبه با حنابله و شیعه‌هاست (همان). مهم‌ترین شهر شیعی جز نجف و کربلا، شهر حله بود. مرکز علمی شیعه در این شهر برای قرن‌ها صدها عالم شیعی را پرورش داد که محقق حلی و بعدها علامه حلی از بزرگ‌ترین این عالمان به‌شمار می‌روند. ابن بطوطه در قرن هشتم هجری، با اشاره به شهر حله نوشته است که همه اهالی آن شیعه امامی هستند (ابن بطوطه، ۱۳۳۷: ۲۲۰). مدائن یکی دیگر از شهرهای شیعه‌نشین عراق بود که همواره علمایی از این شهر به‌خصوص در قرون ششم و هفتم برخاسته‌اند. نفوذ تشیع در دستگاه اداری بنی عباس در اواخر به اندازه‌ای بود که بسیاری از وزرای آنان از شیعیان بودند و این نمی‌توانست - علاوه بر مهارت آنها در امور اداری - بی‌ارتباط با جلب شیعیان باشد.

المستعصم، آخرین خلیفه عباسی، مؤیدالدین العلقمی شیعه را به وزارت انتخاب کرد که تا وقت سقوط بغداد و کشته شدن خلیفه همچنان وزیر او بود (جعفریان، ۱۳۷۵: ۶۰۴). وجود بارگاه شش امام معصوم در این کشور و همچنین وجود مدارس علمیه به‌ویژه در شهرهای نجف، حله و کاظمین همواره عامل مؤثر در مهاجرت شیعیان به این کشور بوده است. از سوی دیگر، اغلب حکومت‌های عراق تا قبل از حکومت بعث مهاجرپذیر بودند و به نسبت کشورهای منطقه برخورد بدی با شیعیان مهاجر نداشتند؛ اگرچه به دلایل سیاسی با مهاجران ایرانی رفتاری متفاوت بروز می‌دادند. این رویکردها باعث شده بود تا شیعیان منطقه به این کشور رو آورند و شمار بسیاری از آنها را شیعیان کشمیری، عربستانی، پاکستانی، هندی، لبنانی، ایرانی و شیعیان دیگر کشورهای حوزه خلیج فارس تشکیل می‌دهند که دلیلی روشن بر مهاجرپذیر بودن عراق است. البته نباید فراموش کرد که اسناد به‌جا مانده از تاریخ این منطقه گویای آن است که شیعیان سالیانی بس طولانی در این منطقه زندگی می‌کرده‌اند. خصوصاً پس از حادثه کربلا، گروهی به خون‌خواهی ایشان برخاسته و حکومت‌های شیعی بسیار مستقر شدند. در عراق اکثریت با شیعیان است و بیش از همه شیعه دوازده امامی هستند. اما حکومت صفویه، که در ایران بر سر کار بودند و حکومتی شیعی بودند، خدمات مذهبی آنها و آثارشان در اقامه شعائر اسلامی و احترام و بزرگداشت علمای دینی عراق آشکار بود. تسلط شاه اسماعیل بر بغداد به سال ۹۱۰ق. روی داد. وقتی عثمانی‌ها، عراق را از دست صفوی‌ها بازستاندند، آن‌چنان اوضاع شیعه از هم پاشید که باید این حادثه تسلط عثمانی بر عراق را بزرگ‌ترین

علویان ری در دوره سلجوقی سازمانی مستقل و منظم داشتند که «نقابت» خوانده می‌شد. در رأس این دارالنقابه یکی از علویان شناخته شده با صلاح دید حاکمان تعیین می‌شد و امور مربوط به آنان را حل و فصل می‌کرد. سادات علوی با حاکمان نیز پیوندی داشتند و می‌توانستند نفوذی قابل ملاحظه در اوضاع سیاسی و اداری جاری داشته باشند (جعفریان، همان: ۴۷۴-۴۷۳). با وجود این، عمده دوره غزنویان و سلجوقیان به علت تعصب فکری و دینی برای شیعیان آمیخته با رنج و محنت بود.

در قرن هشتم هجری دولت عباسی سقوط کرد و ایلخانان مغول بر مسلمانان حکمرانی می‌کردند. آنها اندک اندک به اسلام گرویدند و از میان آنها سلطان محمد خداپسند به تشیع گروید. تسامح مذهبی ایلخانان مغول فرصتی برای گسترش بدون مزاحمت تشیع به حساب آمد. بعد از مغولان، تیموریان بر سر کار آمدند. از نکاتی که در حملات و فتوحات تیمور در تاریخ ثبت شده، احترام او نسبت به سادات، علویان و دانشمندان اسلام است (ناصری داوودی، ۱۳۷۸: ۱۲۰). ارادت و علاقه به اهل بیت در زندگی شاهرخ نیز به‌طور جدی مشاهده می‌شود. شاهرخ در دوره زمامداری طولانی خویش بارها بدون انگیزه و بهره‌برداری سیاسی - اعتقادی، علاقه خویش را نسبت به اهل بیت (ع) و سادات و بزرگان دین و مقابر آنها به نمایش گذاشت (همان: ۱۲۹). تا اینکه صفویان در ابتدای قرن دهم هجری روی کار آمدند و تشیع به مذهب رسمی کشور تبدیل شد. با وجود زمینه‌های وسیع شیعی در جای‌جای ایران، با اعلام رسمیت تشیع اکثر مردم ایران بر مذهب شیعه وفادار ماندند و تعدادی اندک بر مذهب سنت ماندند. این رویه در دوره‌های بعد ادامه یافت و نهادینه شد. اکنون ایران شیعی‌ترین کشور مسلمان محسوب می‌شود. با پیروزی انقلاب اسلامی در ایران و اندیشه‌های امام خمینی (ره) رویکردهای انقلابی شیعه به موجی فراگیر در منطقه تبدیل شد.

• سرزمین عراق از آغاز خلافت علی (ع) مرکز رشد تشیع شد. این سرزمین بیش از چهار سال، شاهد حکومت عدل امام علی (ع) بود و عموم مردم به‌طور مستمر در پرتو رهنمودهای علی (ع) از زاویه نگرش اعتقادی و سیاسی پرورش یافتند. این شرایط اساس و پایه فکری شیعی را در عراق پی افکند و پس از شهادت امام علی (ع) بستر را برای رشد تشیع در جامعه عراق فراهم آورد (جعفریان، ۱۳۸۶: ۱۰۳). بنیادگذاری شهر کوفه به سال ۱۷ ق. ۶۳۸م. بدون تردید نتیجه مستقیم فتح عراق به دست اعراب بود. این مهم زمانی رخ داد که آنها تسلط بر عراق را به پایان برده بودند (جعیت، ۱۳۷۲: ۹). شهر کوفه این مرکزیت را برای دو سه قرن حفظ کرد و پس از آن مرکزیت به بغداد، حله و نجف انتقال یافت (جعفریان، ۱۳۸۶: ۷۹۹). اهمیت این شهر به اندازه‌ای بود که علی (ع) آن را «کنز الایمان» و «قبه الاسلام» می‌خواند. این تعبیرات نشانه اهمیت شهر کوفه در نخستین دهه‌های قرن اول هجری است. مقدسی در زمان خودش مردم کوفه را چنین می‌نویسد: شیعه هستند (مقدسی،

مصیبت و یکی از گرفتاری‌های عظیم دانست که شیعیان در ادوار حیاتشان به خود دیدند.

پس از سال‌های دهه ۱۹۷۰م، صدام حسین، که قصد مشارکت دادن شیعیان در دولت عراق را داشت، روش‌هایی خاص را مطرح نظر قرار داد. مهم‌ترین آنها صنعتی کردن مناطق شیعی جنوب و سرعت بخشیدن به تغییرات درون روستاها بود. دومین اقدام، نظارت بسیار شدید بر محافل شیعی خصوصاً پس از ۱۹۷۹م. و پیروزی انقلاب اسلامی در ایران بود. صدام حسین همچنین سعی کرد با به استحاله کشاندن تشیع، خود را دوست شیعیان معرفی کند و این کار را به‌ویژه با انجام حرکات احترام‌آمیز نسبت به زعمای دین انجام می‌داد (متقی‌زاده، ۱۳۸۴: ۱۴۹). تشیع در بغداد، پس از انقراض حکومت بنی‌عباس، از نظر قدرت و شمار افراد رو به قوت و فزونی نهاد. پس از سقوط دولت بعث عراق و دستگیری و اعدام صدام، مردم عراق خصوصاً شیعیان آن کشور از تضییقات و رنج‌های مصیبت‌بار رهایی یافتند. در نخستین تجربه انتخابات آزاد در عراق، نظر به اکثریت جمعیت شیعی، بخش‌های مهم اداره کشور عراق در اختیار نیروهای شیعی قرار گرفت (همان).

• در بحرین ابابن سعید مدتی نماینده رسول خدا(ص) در ناحیه‌ای از بحرین بود و پس از رحلت پیامبر(ص) با ابوبکر بیعت نکرد. وی از دوستداران علی(ع) بود. یکی از کسانی را که آن حضرت بعد از به خلافت رسیدن به فرمانداری بحرین منصوب کرد عمر بن ابی سلمه بود. همو که در سال دوم هجرت در سرزمین حبشه به دنیا آمد. پدر وی از نخستین مسلمانان بود که به حبشه مهاجرت کرد و در جنگ احد به شهادت رسید. وی نخستین کسی بود که نهال تشیع را در بحرین کاشت (انصاری بویراحمدی، ۱۳۹۰: ۷۱). بحرین بعد از مدینه، نخستین منطقه‌ای بود که در آن نماز جمعه بر پا شد (مغنیه، ۱۳۵۵: ۳۴). بحرین در قرن اول هجری قمری از مراکز قدرت خوارج بود و صاحب‌الزنج قیام خود را از آنجا آغاز کرد (صدرحاج سیدجوادی و دیگران، همان: ذیل بحرین). قرامطه در بحرین پیروان فراوان داشتند (ابن خلدون، ۱۴۰۶: ۳۶۶). پس از قرامطه، امارت عیونیه بر آن حکم راندند. عیونیه بحرین را از دست قرامطه ربودند و حدود ۲۵۰ سال بر بحرین فرمانروایی کردند. سپس فارسی‌زبانان زنگی بر حکومت بحرین دست یافتند و پس از آن مغول‌ها و تیموریان بر آن حکومت می‌کردند. پرتغالی‌ها بر بحرین، قطیف و مسقط تسلط پیدا کردند و سلطه آنها ۴۰ سال به طول نینجامید و سلطان سلیمان قانونی به کمک انگلیسی‌ها، پرتغالی‌ها را از آنجا بیرون راند. آن‌گاه امرای جزیره بحرین، که اکثر آنها شیعی بودند، دچار اختلاف و درگیری شدند و نزد شاه‌عباس اول شکایت بردند؛ چون از لحاظ مذهب و نیز وضع جغرافیایی به او نزدیک بودند؛ از وی درخواست حمایت کردند. شاه‌عباس از آنها حمایت کرد و از سلطه اجانب رهایی داد و سلطه خود را بر آن گستراند. همواره پرچم حمایت ایران بر فراز بحرین در اهتزاز بود تا

اینکه انگلیسی‌ها بر آن تسلط یافتند. بحرین پس از پشت سر گذاشتن حوادث و جنگ‌ها به‌صورت تحت‌الحمایه انگلیسی‌ها درآمد. فرمانروایی کل بحرین منصور آل مذکور بود که آل خلیفه پس از جنگ‌ها و نبردهایی بحرین را از دست او ربودند. منصور از حکومت ایران درخواست کرد تا به او مدد رساند (مظفر، ۱۳۶۸: ۳۴۶-۳۴۵).

از بعد از خلافت حضرت علی(ع)، پایداری بحرین بر مذهب تشیع ادامه یافت. هنگامی که عبدالملک بن مروان به حکومت رسید و کوفه را پس از کشته شدن مصعب بن زبیر فتح کرد، پاره‌ای از شیعیان از ترس کیفر عبدالملک رهسپار بحرین شدند و بدانجا پناه برده در آن مأوی گرفتند. عبدالملک از سطوت و قدرت عمل شیعیان بیمناک بود؛ به‌همین سبب با آنها مصالحه کرد سلاح را بر زمین گذارند تا خراج و مالیات را از آنها بردارد. وی «عین‌السجور» را، که یکی از چشمه‌های پرآب بحرین بود، و نیز چشمه‌های بسیار دیگر را کور کرد تا آنها از نظر آب آشامیدنی در مضیقه قرار گیرند و توان خود را در مقابله با او از دست بدهند (همان: ۳۴۷).

پس از عراق و ایران، سومین و عظیم‌ترین حوزه علمی شیعه در جهان تشیع در بحرین قرار دارد. امروزه خاندان آل خلیفه در بحرین حکومت می‌کنند که از عرب‌های عتوبی عربستان و پیرو مذهب تسنن مالکی هستند. در بحرین بیش از ۷۰۰ هزار نفر سکونت دارند که ۷۰٪ آنان را شیعیان و ۳۰٪ دیگر را ساکنین سنی حاکم بر کشور تشکیل می‌دهند. این تبعیض سیاسی موجب برخوردهای همیشگی و اختلافات دائمی در این کشور بوده است. فقط اقلیت پرنفوذ ایرانی‌ها در این کشور توانسته‌اند با دست گرفتن پست‌های حساس دولتی در امور حکومتی مؤثر باشند و اختیاراتی را برای خود کسب کنند. شیعیان ساکن بحرین فوق‌العاده مذهبی و معتقد هستند و دستورات قرآن را بسیار دقیق به‌کار می‌برند (ویلهم، ۱۳۷۶: ۳-۶۰۲). در حال حاضر، اکثریت شیعیان بحرین در فضای پرتنش اجتماعی و مذهبی به‌سر می‌برند و دولت سنی بحرین برای مهار اوضاع، همواره بر کمک‌های عربستان سعودی تکیه داشته است (توال، ۱۳۸۰: ۹۳).

موج بیداری اسلامی، که در سه سال اخیر کشورهای منطقه را فرا گرفته، در بحرین هم به‌طور وسیع فراگیر شده است و به‌رغم سرکوب شدید آن از سوی آل خلیفه، جنبش اجتماعی و سیاسی مردم بحرین، که هسته اصلی آن را شیعیان تشکیل می‌دهند، همچنان فعال است.

• در جزیره‌العرب/ عربستان سعودی در حال حاضر سه منطقه محل اسکان شیعیان است: مدینه که در آن تعداد زیادی شیعه زندگی می‌کنند. آنها در نقطه‌ای در ۴۰ فرسنگی مدینه زندگی می‌کردند، اما در دهه‌های اخیر به تدریج به مدینه هجرت کرده‌اند. این افراد در گذشته با نام نخاوله شهرت داشتند و اکنون تعدادشان ده‌ها هزار نفر است. در مدینه سه حسینه وجود دارد که شیعیان با وجود فشارهای وهابیون حضور فعال

قابل تأمل آن است که اکثریت شیعیان این کشور را شیعیان دوازده امامی تشکیل می‌دهند و از این لحاظ از هم‌کیشان ایرانی محسوب می‌شوند و دارای حسینه‌های متعدد هستند. از عراق، ایران و جبل عامل عده‌ای اهل علم برای ارشاد و تعلیم احکام به‌سوی کویت رفته و در آن کشور استقرار یافته‌اند. به لحاظ سیاسی، وضعیت شیعیان کویت نیز مانند دیگر کشورهای منطقه است. اکثر آنها به دنبال کشف و بهره‌برداری از نفت به آنجا مهاجرت کرده و از حقوق اجتماعی و سیاسی برخوردار شده‌اند. باین حال، پس از پیروزی انقلاب اسلامی در ایران در ۱۹۷۹ م. شیعیان کویت نیز دست به قیام زدند و دولت کویت به سرکوب قیام شیعیان پرداخت و جمعیت شیعه مقیم آن کشور را ستون پنجم ایران دانست (توال، همان: ۱۲۹-۱۰۰).

- براساس اطلس جهانی قریب ۱۶ درصد از کل جمعیت در امارات عربی متحده شیعه هستند درحالی‌که در برخی منابع جمعیت شیعیان آن بین ۶ تا ۲۰ درصد تخمین زده شده است. به‌هرحال، بیشتر این شیعیان در امیرنشین دویی ساکن هستند که از مهم‌ترین و درعین حال، پرجمعیت‌ترین امیرنشین‌های امارات متحده به‌شمار می‌آید. دویی، شهر بندری و پررونق امارات، منطقه آزاد تجاری است که اکثریت شیعیان کشور در این شهر ساکن هستند. این تمرکز در مهم‌ترین امیرنشین نفتی این فدراسیون، در واقع پدیدآورنده همان مسائل و مشکلاتی است که سایر امیرنشین‌ها با آن مواجه هستند به‌خصوص اینکه ایران در دویی نیز همانند بحرین از نفوذ بسیار برخوردار است (توال، همان: ۳۰). شیعیان این کشور چندان نفوذی در ساختار سیاسی کشور نداشته و عموماً به تجارت و بازرگانی مشغول هستند (متقی‌زاده، همان: ۱۵۵).

کتاب‌شناسی

- ابن بطوطه، محمدبن عبدالله، ۱۳۳۷، *سفرنامه ابن بطوطه*. ترجمه محمدعلی موحد، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابن خلدون، عبدالرحمن، ۱۳۶۶، *العبر*. جلد ۳، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی وابسته به وزارت فرهنگی و آموزش عالی.
- ابن ندیم، محمدبن اسحاق، ۱۳۵۰، *الفهرست*. تهران: چاپخانه مروی.
- اشپولر، برتولد، ۱۳۷۳، *تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی*. ترجمه جواد فلاطوری، تهران: علمی و فرهنگی.
- انصاری بوبراحمدی، علی، ۱۳۹۰، *شیعیان بحرین*. قم: آشیانه مهر.
- اولیاءالله املی، ۱۳۴۸، *تاریخ رویان*. به تصحیح منوچهر ستوده، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- توال، فرانسوا، ۱۳۸۰، *ژئوپلیتیک تشیع*. ترجمه حسن صدوق، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- جعفریان، رسول، ۱۳۷۱، *جغرافیای تاریخی و انسانی شیعه در جهان اسلام*. قم: انصاریان.
- _____. ۱۳۷۵، *تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن دهم هجری*. قم: انصاریان.
- _____. ۱۳۸۰، *تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا قرن دهم هجری*. ج ۱، قم: انصاریان.

در آنها دارند. در مکه نیز چندین هزار نفر شیعی امامی زندگی می‌کنند که آزادی کمتر نسبت به شیعیان مدینه دارند و بیشتر در حال تقیه به‌سر می‌برند.

دومین منطقه، احسا است. تشیع در این منطقه در قرن هشتم هجری به‌صورت گسترده ظاهر شد. درحال حاضر، نصف ساکنان آن را شیعیان و نصف دیگر را اهل سنت تشکیل می‌دهند. شیعیان در شهر الموفوف نیز ساکن هستند به‌طوری‌که یک‌چهارم ساکنان آن را تشکیل می‌دهند. تعداد زیادی از طلاب احسایی در مراکز علمی شیعه به‌خصوص نجف تحصیل کرده‌اند و از میان آنان علمایی مبرز برخاسته است. هم‌اکنون تعدادی کثیر از آنان در قم مشغول به تحصیل هستند و مدارسی نیز دارند.

سومین منطقه شیعیان قطیف است که جمعیت فعال آن کمتر از یک میلیون نفر است و اکثریت آنان را شیعیان تشکیل می‌دهند. تشیع در این منطقه نیز سابقه طولانی دارد. ابن بطوطه در قرن هشتم آورده است که در آن طوایفی از عرب زندگی می‌کنند و شیعه رافضی هستند و هیچ تقیه‌ای نیز ندارند. مؤذن آنها بعد از شهادتین می‌گوید: «اشهد ان علیاً ولی الله». همچنین «حی علی خیرالعمل» نیز می‌گوید. پس از پایان اذان نیز اضافه می‌کند: «محمد و علی خیرالبشر و من خالفهما فقد کفر» (ابن بطوطه، همان: ۳۴۰). گفته می‌شود ۶۵ درصد مردم قطیف را شیعیان تشکیل می‌دهند. به‌یقین در بسیاری از مناطق دیگر عربستان سعودی شیعیانی بوده‌اند که در سخت‌گیری‌های وهابیون از بین رفته و یا مجبور به تقیه شده‌اند.

- قریب ۲۰ درصد جمعیت امیرنشین قطر را، که در جنوب منطقه احسا واقع است، اقلیت شیعه مذهبی تشکیل می‌دهد. در اینجا نیز این اقلیت‌های اجتماعی و اقتصادی می‌تواند خطرآفرین باشد (توال، همان: ۱۲۹). رشد تشیع در قطر به دهه‌های اخیر و مهاجرت اتباع بحرینی، ایرانی و لبنانی به این کشور برمی‌گردد. در قطر نیز همانند عربستان، حکومت تحت نفوذ مذهب وهابی است، اما به‌سبب آنکه جامعه قطر جامعه‌ای آرام و بدون تنش است و روابط مذاهب مختلف مسالمت‌آمیز است، شیعیان در این کشور به نسبت عربستان از جایگاهی مناسب‌تر برخوردارند. شیعیان قطر از آزادی رضایت‌بخشی برخوردار بوده و با محدودیتی مواجه نیستند. شیعیان دارای ۲۳ حسینه و چندین مسجد هستند که به مناسبت‌های گوناگون به برپایی مجالس دینی در آنها اقدام می‌کنند. در این کشور نیز، همانند دیگر کشورهای حوزه خلیج فارس، شیعیان از دسترسی به مشاغل بالای دولتی و کلیدی محروم هستند. به‌لحاظ اقتصادی شیعیان قطر نفوذی قابل توجه در بازار این کشور دارند.

- کویت ازجمله کشورهای منطقه است که جمعیت قابل‌توجه شهروندان آن را شیعیان تشکیل می‌دهند. جمعیت آن ترکیبی از مردم بومی منطقه و مهاجران ایرانی و غیرایرانی است. طبق آمار رسمی بیش از ۴۰ درصد و براساس برخی از مآخذ، بیش از ۵۰ درصد از مردم آن شیعه هستند (جعفریان، ۱۳۷۱: ۴۹). نکته

- _____. ۱۳۸۶، تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی. تهران: علم.
- _____. ۱۳۸۶، تشیع در عراق، مرجعیت و ایران. ج ۱، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- جعیط، هشام. ۱۳۷۲، کوفه پیدایش شهر اسلامی. ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، مشهد: آستان قدس رضوی.
- صدر حاج سیدجواد، احمد؛ فانی، کامران و خرمشاهی، بهاءالدین. ۱۳۸۴، دایرةالمعارف تشیع. ج ۲ و ۳، ج ۶، تهران: شهید سعید محبی.
- صفا، ذبیح‌الله. ۱۳۶۹، تاریخ ادبیات ایران. ج ۱، تهران: فردوس.
- فاضلی‌نیا، نفیسه. ۱۳۸۶، ژئوپلیتیک شیعه و نگرانی غرب از انقلاب اسلامی. قم: مؤسسه شیعه‌شناسی.
- متقی‌زاده، زینب. ۱۳۸۴، جغرافیای سیاسی شیعیان منطقه خلیج فارس. قم: مؤسسه شیعه‌شناسی.
- مرعشی، ظهیرالدین. ۱۳۶۳، تاریخ طبرستان و رویان و مازندران. به اهتمام برنهارد دارن، تهران: گسترده.
- مستوفی، حمداالله. ۱۳۶۲، نزهةالقلوب. تهران: دنیای کتاب.
- مظفر، محمدحسین. ۱۳۶۸، تاریخ شیعه. ترجمه محمدباقر حجتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- مغنیه، محمدجواد. ۱۳۵۵، شیعه و تشیع. ترجمه شمس‌الدین مرعشی، قم: مجمع ذخایر اسلامی.
- مقدسی، ابوعبدالله. ۱۳۶۱، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم. ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت نشر مؤلفان و مترجمان ایران.
- ناصری داوودی، عبدالمجید. ۱۳۷۸، تشیع در خراسان. مشهد: آستان قدس رضوی.
- ویلhelm، دیتل. ۱۳۷۶، جهاد در راه خدا. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- یاقوت حموی، یاقوت‌بن عبدالله. ۱۳۸۰، معجم البلدان. ج ۲، تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی.
- یعقوبی، احمدبن اسحاق. ۱۳۷۴، تاریخ یعقوبی. ج ۲، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: علمی و فرهنگی.

علی‌اکبر سروش‌راد

تنب کوچک / Lesser Tunb

جزیره‌ای ایرانی در دهانه تنگه هرمز و از توابع استان هرمزگان.

جزیره تمب کوچک یا تمبو با مساحت ۱/۲ کیلومتر مربع در پهنه آب‌های جنوب شرقی خلیج فارس و در موقعیت ۵۵°:۱۷ طول شرقی و ۲۶°:۴۶ عرض شمالی قرار گرفته است. فاصله این جزیره از بندر لنگه در حدود ۳۴/۵ کیلومتر و تا بندر عباس ۲۰۰ کیلومتر است (گلوردی، ۱۳۸۱: ۲۳۷-۲۱۳؛ کامران، ۱۳۸۲: ۱۹۹-۱۷۳). جزیره تمب کوچک در گویش‌های محلی جنوب ایران «تمب مار» نامیده می‌شود. تمب، با تاء مضموم و «م» و «ب» ساکن، واژه‌ای پارسی دری یا تنگستانی (پارسی جنوبی) است که تپه، پشته و تل معنی می‌دهد و تنبو در گویش فارسی جنوبی به معنی تپه کوچک است. اصطلاح تمب در اسناد و مکاتبات قرن اخیر، گاه به شکل «طنب» و «طنب مار» نیز آمده است. تمبو نام قدیمی تنب کوچک است و براساس متون و اسناد تاریخی، این

جزیره به نام‌های نابیو تنب، بنی تنب، تونب، تمب مار و تنب مار نیز معروف بوده است (نویان، ۱۳۷۴: ۱۶۰؛ سدیدالسلطنه، ۱۳۷۱: ۳۹۹-۳۹۶؛ افشار، ۱۳۷۶: ۵۸۶).

این جزیره از نظر جغرافیایی به دو بخش هموار و مسطح در قسمت شمالی و ناهموار در نیمه جنوبی تقسیم می‌شود. شیب در بخش‌های هموار کمتر از ۳٪ و در قسمت‌های ناهموار بیش از ۱۰٪ است. جنس سنگ‌ها از ماسه‌سنگ قرمز است و اغلب در زیر آن توده نمکی وجود دارد. عوارضی در جزیره دیده نمی‌شود و به لحاظ طبیعی فاقد عارضه‌ای در لبه‌ها و ساحل است. این جزیره یک فصل گرم و شرجی و یک فصل معتدل دارد. حداکثر و حداقل دمای مطلق آن به ترتیب ۴۵ و ۸/۵ درجه سانتی‌گراد است. میانگین بارش سالانه ۱۲۶ میلی‌متر، میانگین فشار هوای سالانه ۱۰۰۸/۴ هکتو پاسکال و میانگین رطوبت آن ۶۶٪ است. در این جزیره منابع آب زیرزمینی قابل توجه و همچنین امکان ذخیره و نفوذ آب‌های ناشی از بارش‌های اتفاقی وجود ندارد (گلوردی، همان: ۲۳۷-۲۱۳؛ کامران، همان: ۱۹۹-۱۷۳). وسعت کم جزیره، کمبود آب و خاک مناسب برای رشد گیاه و استفاده جانوران سبب شده که این جزیره فاقد جاذبه‌های خاص طبیعی باشد (همان). یکی از منابع مهم این جزیره، خاک سرخ است.

اگرچه تنب کوچک ویژگی خاص اقتصادی در طول تاریخ نداشته، اما به سبب اهمیت راهبردی خلیج فارس، از نظر نظامی و سوق‌الجیشی اهمیت دوچندان یافته است. امروزه به دلایل زیست‌محیطی این جزیره فاقد سکنه است و از لحاظ اداری، بخشی از حوزه تنب بزرگ محسوب می‌شود.

بررسی تاریخی تمب کوچک و تحولات مربوط به آن از پیشینه جغرافیایی جزایر فرور، لاوان، هندورابی، ابوموسی، کیش و تنب بزرگ جدا نیست. اگرچه بیشتر منابع، تاریخی دقیق از این جزیره ارائه نکرده‌اند، با این حال می‌توان با مطالعه پیشینه جزایر ابوموسی و کیش به اطلاعات نسبتاً جامع درخصوص ویژگی‌های تاریخی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی تمب کوچک دست یافت. در دوره‌های تاریخی پیش از اسلام، این جزایر به مانند جزایر دیگر دریای پارس جزء قلمروی حکمرانان ایرانی بوده است. در دورهٔ علامیان و در زمان پادشاهی شیلک و نیز در دورهٔ مادها و به‌ویژه در زمان پادشاهی هخامنشیه، جزء ایالت‌های جنوب باختری بود. در زمان هخامنشیان، به موجب بند اول کتیبه بیستون، این جزایر به استان پارس تعلق داشت و در دورهٔ اشکانیان و ساسانیان نیز در حیطه قلمروی ایرانیان باقی ماند.

در دورهٔ تاریخی پس از اسلام و در ۲۳ ق. و در زمان عمر، جزایر ابوموسی، تنب بزرگ و تنب کوچک به تصرف اعراب درآمد و این روند در زمان امویان و عباسیان نیز ادامه داشت (افشار، همان: ۵۵۹-۵۵۶). در دوره قاجاریه، حضور انگلیسی‌ها و کمپانی هند شرقی در خلیج فارس مناسبات سیاسی و اقتصادی را تحت تأثیر قرار داد به‌طوری‌که جزایر تنب بزرگ و کوچک و ابوموسی به بهانه سرکوب دزدان دریایی به پایگاهی برای کنترل